

Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори из прве половине 19 стољећа

Његошева владавина у Црној Гори изазвала је у првој половини 19 стољећа живи интерес код сусједних народа. Његов рад на учвршћењу средишње власти и уређењу земље, једнако као и његови одношаји са Турском, занимали су аустријску власт и њене поданике, стога се у далматинским архивима и налази много података о Црној Гори у том времену.

Изнијети ћу одатле неколико биљежака које ће употпунити досада углавном већ познате чињенице.

У студеном 1817 године основана је у Сплиту гимназија и управа школе је отада почела водити своју хронику. Рукопис кронике је сачуван у Музеју града Сплита и носи наслов „Historia Gymnasii Spalatensis ab anno Domini 1817 usque ad annum 1850“. Према једној биљешци из школске године 1824-1825 види се,¹⁾ да је школски правилник наређивао, да се у ту хронику биљеже и сви важнији догађаји који су се збили током поједине године у свијету па и у граду Сплиту. То уздиже и вриједност ове кронике, писане службеним талијанским језиком, јер поред вијести занимљивих за развој далматинског школства, види се ту и занимање сплитских интелектуалаца за поједине догађаје у свијету, иако су ови приказани наравно, под службеним ограничењем, јер је записе сваке године на крају потписивао управник гимназије који је уједно био најистакнутија политичка личност у Сплиту, поглавар сплитског котара. Стога су записи о појединим догађајима потпуно усклађени с ондашњим политичким државним смјерницама.

Док су вијести из Аустрије и свијета препричаване и стога немају особите важности, биљешке о мјесним догађајима занимљиве су као грађа за повијест Сплита, уколико и те не опетују дужном сервилношћу у ово доба владарских хвалоспјева, декоративних и шупљих државних и династичких свечаности изразе оданости и похвале члановима краљевске куће.

Године 1820-1821 је између осталог забилежена побуна Грка против Турака на Пелопонезу, а затим и устанак Карбонара у Напуљу и у Пијемнту. Хроника аустријске државне школе

---

¹⁾ Стр. 38 НБ. Листови кронике су накнадно означени бројевима.

осуђује, наравно, најгоре тај покрет:²⁾ „Наполитанци и Пијемонтези слиједећи гадна начела превртљивих духова који нису тежили другоме већ да сруше пријестоље и олтар, непријатеља бога и друштва чланова тзв. секта Карбонара, који у бити нису него огранак срамотне сљедбе Слободних зидара, дошли су до неправедне накане, да отму својим законским владарима она права, која се не могу одијелити од краљевске власти, захтијевајући од њих конституцију, која неће тежити другоме него да олакша основе њихових изопачених увјерења, унијеше узбуну и метеж у њихове лијепе и цватуће крајеве. Али добро је за њих, да се њиховим опасним несрећама смиловало осјетљиво и пуно љубави за човјечанство срце нашег величанственог владара, упутивши у Напуљ и према Пијемонту бројну војску својих храбрих војника, да врати оном превареном народу мир, који је он био успоставио недавно у читавој Европи. Ушло је прослављено оружје Фрања I у Напуљ и на западу преко хрбата Алпа, те тамо и амо престане бијес разјарене и опасне олује.“

Поред тога у кроници је забиљежено да је 14 травња 1822 године у сплитској столној цркви прочитана була папе Пиа VII, којом изопћује Карбонаре из католичке цркве.³⁾

Године 1824-1825 кроничар је поздравио аутономију Ирске у доба О' Сопела. Ту вијест је кроничар забиљежио затим као „најрадоснију од свију“, радујући се томе као припадник католичке цркве. Године 1825-1826 биљежи са жалошћу смрт руског цара Александра I и осуђује⁴⁾ завјеру Декабриста против његова наслѣдника Николе I једнако онако као што касније, 1831 године, напада устанак Пољака против Николине владавине.⁵⁾ Године 1832 забиљежен је бијег Фирдуса капетана Ливна и осталих истакнутих побуњеника против Порте, који се склонише за пар седмица у Сплит, а одатле прослиједише пут Ријеке,⁶⁾ чим се стиша побуна и борба муслиманских Босанаца за аутономију Босне.

Природно је, дакле, да је поред тога у кроници⁷⁾ забиљежено и неколико вијести о Црној Гори, у којој су догађаји и

²⁾ Стр. 22.

³⁾ Стр. 27.

⁴⁾ Стр. 48.

⁵⁾ Стр. 84.

⁶⁾ Стр. 86.

⁷⁾ У кроници има и мјесних вијести о пољепшавању Сплита, о отварању убожишта за сиромаше у лазаретима 1832., о отвору угљенокопа у Промини код Дрниша 1834 године, опширни опис куге у Сплиту и у осталим мјестима 1836., о доласку турских каравана у Сплит 1845 године, о мирном стању у граду 1848 године: „Док су у другим крајевима и градовима Европе настали нереди и толике неслоге лука и грађана, мора се признати у прилог истини да овдје у Сплиту није било ни најмање уздрмано мирно стање. Становништво примјерно мирно!“ Међу школским вијестима има података о школовању Nikole Tommasea, који се као ђак истицао у учењу.

промјене занимале Сплићане, будући да је Црна Гора граничила Далмацијом.

Прва вијест о Црној Гори је познати посјет саксонског краља Фридриха Аугуста Његошу 1838 године. Вијест о том догађају, који је онда био значајан за афирмацију Црне Горе у Европи, допро је и у Сплит. Кроника га биљежи овако: „(Краљ) отплови до Боке Которске, па кад се и ту неко вријеме заустави, зажели да види дио Црне Горе. На граници тог дијела дочека га и прими Владика, који га поведе до свог боравишта, те се одатле врати к нашим границама“. ⁸⁾ Настављајући да пише о завршетку краљева пута, кроничар је забиљежио да је краљ даровао Његошу брилијантни прстен. ⁹⁾ Ту је вијест могао да преузме из задарског листа „Gazzetta di Zara“, који је у свом броју од 12 липња споменуо тај краљев дар.

Посјет Фридриха Аугуста Петру II. Његошу описао је д-р Bartolomeo Biasoletto, тршћански ботаничар, ¹⁰⁾ који је био у краљевој пратњи, а вијести и податке о томе недавно су објелоданили Јевто Миловић и Љубомир Дурковић-Јакшић. ¹¹⁾ Догађај је, дакле, подробније познат.

Постоји међутим и његова илустрација, која досада није била позната. То је један од веома ријетких призора из Његошева живота, који је насликао један очевидац, стога га овдје објелодањујем.

Пратњи саксонског краља из Котора и кроз Црну Гору бијаше се наиме придружио Feodor Karacsay од Walje Szaka, аустријски пуковник и заповиједник града и тврђаве Котора. ¹²⁾ Он је био припадник старе обитељи која се од средине 18 стољећа убраја у хрватско племство. ¹³⁾ Рођен је 1787 а умро 1859 год., према томе сликао је ове аквареле у својој мужевној доби. Познат је као писац расправе „Vltava i njeni stanovnici“, а вјероватно је аутор и књиге „La Sicile, manuel de voyageurs.“ По занимању је био официр. ¹⁴⁾ Познат нам је већ као достављач извјештаја о Његошу свом гувернеру Vencelu Feteru von Lilien-

⁸⁾ Стр. 146.

⁹⁾ Стр. 147.

¹⁰⁾ Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838, dalla Maesta del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro, стр. 77—105. Трст 1841.

¹¹⁾ Ј. Миловић. Посјета краља саксонскога Фридриха Аугуста Владици Раду 1838, Историски записи, 1949, књ. III, стр. 50, и Љ. Дурковић. О посети саксонског краља Његошу 1838 године. Историски записи, књига VIII, св. 1-3, стр. 36. Цетиње 1952. Миловић Ј., Неки подаци о изгубљеној Његошевој похвалној пјесми саксонском краљу Фридриху Аугусту. Ibidem, књига VI, св. 10-12, стр. 498. Цетиње 1950.

¹²⁾ Almanacco della Dalmazia per l' anno 1837, стр. 187, Задар 1837.

¹³⁾ Бојнички др. Иван, Der Adel von Kroatien und Slavonien, стр. 83 Nürnberg 1899.

¹⁴⁾ Wurzbach C., Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, стр. 462. Wien 1863. Ту се не спомиње његово службовање у Далмацији.

bergu у Задар 1836 године.¹⁵⁾ Зна се да је у Бечу издао карту Црне Горе, а др. Јефто Миловић ми је саопштио да је у Државном архиву у Задру нашао податке да је он и сликао Његоша.

Као цртач географских карата он се је, дакле, попут многих личности различитих занимања у првој половини 19 стољећа, бавио сликарством и акварелирао. Зна се, на примјер, да се саксонски краљ забављао сликањем и да је Његоша Данило Коковић учио сликању.¹⁶⁾

Недавно сам нашао његов албум, који носи наслов „100 vedute delle coste orientali del mare adriatico diseguate dal colonello conte Fedor Karacsay.“ Ту је, како је у називу споменуто, увезано стотину листова, прецизно израђених акварела приморских градића, села и предјела од Задра до Бара. Неки листови приказују и горске предјеле Црне Горе; а два задња Цетиње. Начин сликања је потпуно у стилу оног времена. Наративност дописнице истиче се у подробној обради крајолика и зграда, њежне и меке боје дају сликама блиједи, мирни и идилични угођај, а обриси означени пером тачну увјерљивост појединости, кућа, споменика, те људи, особито сељака у народној ношњи, који појачавају анегдотичност. Због своје тачности акварели имају више повијесну неголи умјетничку вриједност. Ранији су наиме од најстаријих фотографија наших приморских градова и предјела, гдје су многе старинске зграде, зидине и тргови измијенили касније свој повијесно-урбанистички изглед. Због тога могу послужити конзерваторима, који поправљају споменике тих мјеста, повјесничарима и свима онима, који проучавају урбанистичке склопове и појединости тих крајева.

Стога ћу настојати да Karacsayev албум објелоданам у цјелини, али засад нас овдје занима само пар листова, који су непосредно повезани уз Његоша, иако у албуму има више акварела који приказују Црну Гору са Боком Которском и црногорским приморјем и то баш из Његошева времена. Албум, дакле, има документарну вриједност једног значајног раздобља.

У вези са Његошем може нас највише ту занимати манастир Подострог у Маинама, јер је насликан оних година кад се пјесник за њ нарочито бринуо и ту боравио. Karacsay је наиме своје аквареле цетињског манастира и барског залива, са рушевинама познатог бенедиктинског самостана св. Марије у Ратцу, датирао 1838 године, па је вјеројатно тада, или можда коју годину раније насликао и овај манастир.

Млади је Његош нетом је ступио на власт одбранио манастир од аустријског отимања 1830 до 1832 године,¹⁷⁾ а затим је

¹⁵⁾ Миловић Ј., Владичин боравак у Маинама од 13 фебруара до 8 априла 1836 године и постанак „Слободијаде“. Историски записи, књига VI, св. 7-9, стр. 280, 281, 283. Цетиње 1950.

¹⁶⁾ Миловић Ј., Његошева „Биљарда“. Историски записи. Књига VII.) св. 1-3, стр. 15, Цетиње 1951.

¹⁷⁾ Миловић Ј., Покушај Аустроје да отме Његошу Под Маине и Стањевиће. Историски записи, књига VII, св. 7-9, стр. 311, Цетиње 1951.

ту боравио у освиту прољећа 1836 године, довршавајући своју „Слободијаду“, надзирући унутрашње преграђивање, поплочавање терасе, те сађење лозе, воћака и маслина, које је он био потакнуо.¹⁸⁾

Манастир је једноставни, али пријатни грађевински склоп медитеранског изгледа. Двокрилна једнокатница је обрађена витком полуоблом угаоном кулом, пред њом се простире тераса на сводовима, на којој је круна зденца приморског облика са грбом, двоглавим орлом који стиска змију и млетачким лавом у релијефима.

У једној од соба западног крила је релијефни камени грб, пренесен вјеројатно са прочеља источног преграђеног крила, којему натпис на врпци: PETROVICH означаје, да је Његошев род био власник зграде. Петровићи су боравили, вјеројатно, у западном крилу уз кулу, јер је тај најпријатнији. У приземљу је мала скривита капела са фрескама 17 стољећа, али се под њима виде трагови фресака ранијег доба.

Иза манастира се уздиже пространа црква, сазидана измјеничним нивовима бијелог и црвеног камена, којој се над једином лађом уздиже осмеространа купола са слијепим луковима на тамбуру. Њена врата имају лунету, а оквир им је искићен релијефном лозицом, врх које је анђео и орао. Сред прочеља је ружа. Тај споменик претставља очити примјер како су се домаћи приморски мајстори током 17 и 18 стољећа, у доба барока, враћали локалној грађевинској традицији, поводећи се вјеројатно за жељом донатора. Нивови бијелог и црвеног камена, те осмеространи тамбур куполе са слијепим луковима зидани су по узору романичке которске колегијалне цркве св. Марије, ружа сред прочеља је такођер у својој основи романичка, има готичких и ренесансних мотива, али је у начину израде већ барокна, једнако као и врата, која имају романички облик и мотив лозице свинуте у полукругове, типично романичке, али у мекоћи обрадбе већ барокне. У унутрашњости цркве виде се пак једнако тако романички мотиви. Први травеј свода опетује крстата и широка ребра уздигнута на угаоним конзолама према сличном мотиву над светиштем цркве св. Трифуна из 11 стољећа у Котору.

Сви ти камени украси цркве и манастира носе очите знакове поједностављеног, русичног барока, те се могу датирати, иако су као мотиви подријетлом романички, у 17 и у 18 стољеће, када је манастир обновљен, а црква подигнута¹⁹⁾. По стилу и изведби могу се приписати домаћим градитељима и клесарима.

Karacsay је насликао старији облик манастира, док је још постојао мали звоник на преслици врх куле и док још не бијаше

¹⁸⁾ Миловић Ј., о. ц. (15), стр. 275.

¹⁹⁾ Strika Б., *Dalmatinski manastiri*, стр. 255-257. Zagreb 1930. Луковић Н., *Бока Которска*, стр. 216-219. Шеровић П. *Манастир Подострог у Подманнама, Посебни отисак из „Гласа Боке“*. Котор 1937.

уздигнуто источно крило зграде, којему је аустријска власт измијенила оквире прозора. У акварелу се види и стари мост над потоком и чврсти зидови у десном углу, који потсјећају на неко утврђење. Можда је то улаз у врт манастира.

Треба се осврнути и на Karacsayev акварел, који приказује посјет саксонског краља Његошу, о којему сам изнио биљешку из споменуте сплитске кронике.

При јутарњем свијетлу, пред Цетињским манастиром, Петар II. Његош дочекује Фридриха Аугуста. Манастир је приказан вјерно, скоро у свим појединостима, са својим старим, касније преиначеним, звоником у облику куле, оградним зидом и црквом која је по старом обичају окренута апсидом према истоку, те околним кућама, па и штадом, те са „Табљом“, коју је Његош изнад овог склопа био подигао три године раније,²⁰⁾ те коначно са Ловћеном у позадини. Да је манастир вјерно приказан, види се очито, ако га упоредимо с ондашњим сликама Цетиња из 1837 године, коју је објелоданио Vratislav Černy у својој књизи „V hlavní meste Cerne Hory“ тисканој 1902 у Прагу и ботаничар Biasoletto у свом већ споменутом путопису 1841 године.²²⁾

Основни распоред цјелине и појединих зграда, те неки прозори још су се сачували и данас у манастиру. Битне измјене су настале касније преградњом горњег дијела куле, надоградњом гробишних аркада уз црквену апсиду и неким измјенама извршеним на главној манастирској кући, у којој је сада ризница. Врх куле-звоника двапут је мијењао свој облик. Најприје је врх ње уздигнута мала ложа, вјеројатно за звона и уметнута казаљка сата, које се виде на акварелу А. Cheliusa из 1895 године,²³⁾ а затим је то срушено и подигнута је данашња широка и гломазна ложа, у коју узидаше готичко-ренесансне главице старе цркве из друге половине 15 стољећа. Вјеројатно су тада уметнуте сличне главице истог стила и у горње ниске аркаде манастирског pročеља. Свинито лишће на странама, цвијет и лавља глава сред тих главица одају њихов приморски тип и оне свједоче продор прелазног готичко-ренесансног стила крајем 15 стољећа са приморја на Цетиње. Истој тој скупини припадају и преостале главице у врту музеја и камене конзоле узидане у вањски зид манастирске цркве. Може их се сматрати остацима старе цркве Ивана Црнојевића, који је подигао манастир на Цетињу 1484. године, јер их се према њиховом стилу може датирати у то вријеме.

²⁰⁾ Миловић Ј., Дневник Едуарда Грија од 7. априла 1842. Историски записи, књига VII, св. 1-3, стр. 75, биљешка 22, Цетиње 1951.

²¹⁾ Упореди слику и чланак Риста Ј. Драгићевића. Историски записи, књига I, стр. 120. Цетиње 1948.

²²⁾ О. ц. стр. 100.

²³⁾ Часопис „Adria“ II Jahr., 10 Heft, стр. 369-370. Трст 1910.

Karacsayev акварел, датиран 31. свибња 1838. године и потписан од аутора, поред већ споменутих слика у књизи Černy и BIASOLETTA, једна је од та три најстарија приказа цетињског манастира. Будући да Černy не наводи одакле је 1902. године узео ту слику, а јер је BIASOLETTOVA каснија, овај Karacsayev акварел може се сматрати као најпоузданијим међу њима. Тим више што се зна да је аутор баш тог дана, када је датирао акварел, боравио на Цетињу. Може нам, дакле, послужити као вјерна слика Цетињског манастира, која је можда нешто тачнија неголи други његов акварел, који приказује тај грађевински склоп, датиран исте године, са неким кућама и ограђеним вртом у предњем плану.

Промотримо ли сам призор краљева пријема, видјет ћемо да се тај, иако је Karacsay лично томе присуствовао,²⁴⁾ ипак не подудара са досадашњим описима, у које се не може сумњати.

Према опису ботаничара BIASOLETTA²⁵⁾ и извјештају аустријског капетана Фридриха Орешковића²⁶⁾ далматинском гувернеру Lilienbergu, Његош није дочекао Фридриха Аугуста пред манастиром у јутро, већ у црногорском селу Мирцу и то у цивилном путничком одијелу са црвеном капом на глави,²⁷⁾ а не у одијелу владике, као што га је приказао Karacsay. Његош је додуше, како јавља Орешковић, накнадно поздравио краља у свечаној одјећи владике, али то бијаше увече и у самом манастиру. Ни број уже краљеве пратње на Karacsayevом акварелу не слаже се с извјештајем Орешковића,²⁸⁾ ту их је мање.

На слици се истиче високи Његошев лик у црвеној одјећи са камилавком на глави. Он дочекује краља одјевоног у зеленкасто-плаво одијелу са сламнатим љетним шеширом на глави као и тројица из његове пратње. Пред манастирским вратима стоје два калуђера, двојица у цивилном црном одијелу, од којих би један могао бити Димитрије Милаковић, дугогодишњи Његошев секретар, Његошев ђетић у народној ношњи, два стражара уз врата и остали. Два аустријска официра у краљевој пратњи могли би бити Орешковић и сам сликар Karacsay, који је сама себе у сличној униформи, а са својом сликарском биљежницом, неколико пута насликао у овом албуму. На предњем дијелу акварела су коњи тек приспјели са водичима и јахачима, вјеројатно аустријским официрима.

Karacsay је, дакле, сматрајући да дочек у Мирцу није био свечан, јер се збио у планинама и на цести, пренио овај призор пред Његошеву резиденцију.

За нас је његов акварел свакако занимљив, јер је вјерно приказао Цетињски манастир, па иако минијатурно, ипак доста

²⁴⁾ BIASOLETTO о. ц. стр. 77, 89.

²⁵⁾ Ibid. стр. 78.

²⁶⁾ Дурковић-Јакшић Љ. о. ц. стр. 37.

²⁷⁾ Ibid. стр. 39.

²⁸⁾ Ibid. стр. 37.

тачно Његоша са његовом околином и саксонског краља са дијелом његове пратње. И он је, дакле, долазак Фридриха Аугуста на Цетиње сматрао важним, па је стога и насликао овај приказ, давши му свечанији, службенији изглед. Другог повијесног приказа, осим сукоба Црногораца и аустријских војника, нема у његовом албуму.

Баш тај погранични сукоб, који се збио 2. коловоза 1838 године, забиљежен је и у кроници сплитске гимназије опширније неголи посјета саксонског краља.

Аустријски геометри, који су од рујна 1837 године до средине српња 1841 године означивали границе Аустрије и Црне Горе, бијahu својевољно подигли триангуларни знак врх брда Тројице у Паштровићима, те су Црногорци, осјетљиви на своја права, због тога напали аустријске војничке посаде код Гомиле и Видрака,²⁹⁾ прогјеравши одатле војнике. Као репресалију на тај догађај, потпуковник Rosbach је продро с аустријском војском на Паштровску Планину, али су их Црмничани одбили и заплијенили им дио оружја.

Кроника сплитске гимназије овако описује тај догађај:³⁰⁾

„Љети текуће године Црногорци су изазвали неке размисли у Которској покрајини. Први повод незадовољства бијahu радове које су извршили чете цесаро-краљевског катастра на неким пограничним мјестима отетим назад дуго времена од Црногораца, а која су им или немаром или због осталог од бивших влада била препуштена у посјед. Ту би сваког часа букнули сукоби и свађе између граничара двију држава, који завршаваху скоро увијек крвопролићем. У часу дакле, кад су на једној од тих тачака геометри мјерили, бијahu нападнути од наоружаног огранка оних брђана и побјегавши једва су доспјели да се спасе. Дотрчаше по потреби некоји војници са једне од оближњих пограничних посада и започе окршај. Премда су се наши војници доста храбро поднијели, ипак би било лоше свршило, да није хитро прискочила посада са неког другог мјеста, због чега се још јаче распали сукоб и постане упоран, а заврши након неколико сати губитком неколицине живота с обје стране. О томе се јавило у Котор. Одмах се све подузело да се у онај крај пошаљу чете посаде, а отишли су ту и оружани стријелци. Црногорци, који бијahu појачали свој број на много стотина, су их ишчекивали. Дође до сукоба, у којему су се обе стране жестоко бориле, док се непријатељ није повукао обесхрабљен знатним губитком и изненађен способношћу и поносом, које су особито показали цесаро-краљевски аустријски ловци.

„Наши су такођер морали жалити губитак неколицине добрих војника, једног официра и неких подофицира, а било је и рање-

²⁹⁾ Миловић Ј., Шта је било са аустријским оружјем које су Црногорци заплијенили на Паштровској Планини у борби од 2 августа 1838 године против Аустрије. Историски записи, књига VII, св. 7-9, стр. 404, Цетиње 1951.

³⁰⁾ Стр. 149-151.

ника. Ипак мајор Rosbach, који је заповиједао походом, хтио је искористити згодан час и упустивши се у прогањење непријатеља запосједне му знатан дио земље, палећи заселке и једно велико село, те након тога, бојећи се засједе или друге несреће у једном врлетном и непознатом крају пуном провалија и кланаца, сматрао је потребитим да скрене натраг свој марш. Некоји од наших војника и стрјелаца због вриједности коју су показали у том сукобу били су одмах одликовани. Али, будући се то догодило непредвиђено, недостајаше му муниције опскрбе и војника да подзме даље нападе, који би се били претворили у правилно вођени рат, војна власт у споразуму са политичком приста на примирје, које је непријатељ тражио у очекивању наредба владе и двора. Због тога је било неколико састанака између црногорског бискупа са управником округа и заповједником посаде. О овоме се ипак расправља између Беча, Задра и Котора. Међутим догађаји су остали у неизвјесности и не зна се какав ће бити свршетак.³¹⁾

Karacsay је такођар илустрирао овај догађај и његов акварел на двадесетшестом листу споменутог албума носи наслов „Piccolo combattimento fra Cacciatori austriaci e Montenegrini“. Нажалост, кад је албум био увезан, доњи дио натписа је био одрезан, али би се ипак могао по горњим остацима слова реконструирати: „... Pastrovichio li 8 di ....“ Према томе ту је било записано мјесто борбе, негдје у Паштровићима и означен датум.

Међу сивим брдима, кроз гудуре продиру аустријски војници, а иза стијене вребају на њих два Црногорца и Црногорка у старој народној ношњи са пушкама.

Вјеројатно је ова сличица први приказ вјековне борбе Црногораца у обрани своје домовине. Није познато да је иједан сликар прије тога насликао овај мотив. Иако акварел нема умјетничке вриједности, Karacsay је ипак дао јуначки израз оној тројници Црногораца, поставивши их на стршећу стијену према аустријским војницима који се шуљају.

У споменима сплитске кронике током школске године 1842-1843. забиљежени су односи и сукоби Црне Горе с Турском у питању Грахова, споменут је дубровачки састанак Његоша са Али-пашом Сточевићем, херцеговачким везиром, уречени састанак у Сливљу на рибу никшићке равнице и сукоби, који су уза све то након тога избили, те напад скадарског везира Османа паше на Црну Гору 1843 године.³²⁾ О томе кроника биљежи подробније слиједеће:

³¹⁾ Извјештај о том догађају забиљежила је и „Gazzetta di Zara“ 14. колхоза 1838. према допису из Будве, а тај се не слаже сасвим са овим сплитске кронике.

³²⁾ О томе Ђурић Х., Црногорско-херцеговачки односи у доба Петра II. Петровића Његоша. Историски записи, књига VII, св. 7-9. Цетиње 1951. Капицић Х., Односи Али паше Ризванбеговића и Владике Петра II Петровића. Историски записи, књига VIII, св. 1-3. Цетиње 1952. Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, стр. 219. Цетиње 1948.

„Турска. Због неких спорних питања о округу Грахова прошле године се одржао у Дубровнику састанак између Црногорског владике и херцеговачког везира. Због истог питања био је одређен средином српња ове године састанак у Сливљу, али будући да су резултати ту били неповољни, букнуше непријатељства. У првим нападајима Турци заузеше и спалише различита црногорска села, али затим бијаху скоро одасвуд одбијени, премда је мостарски везир бројио петнаест до шеснаест хиљада бораца, осим других пет-шест тисућа, које му је довео у помоћ скадарски паша, а Владика је имао самих пет-до шест хиљада. Најјачи сукоби су били 17., 20. и 21. рујна. Турци су се затим 28. тог мјесеца спустили у долину Грахова са пет пјешачких и три коњаничка одреда, али Црногорци, јер бијаху малобројнији држаху се висова и било им је веома строго наређено да не напуштају своје положаје. Резултат тог боја, који је трајао осам сати, изазвао је опће зачуђење. Црногорци су имали два мртва и неколико рањеника, Турци седам мртвих и четрдесет рањеника. 29. рујна Црногорци одбише један турски одред од двије тисуће људи, који је покушао заузети стијену Вепровицу. Пљусак је 30. српња омео сваки ратни потхват. Појединачна пушкарања ту и тамо била су 1. листопада, али ништа нарочитог. Слиједећег дана турска се војска покрене натраг, а везир је 3. листопада упутио изасланика да преговара о примирју, које је два дана касније закључено, нашто су обе стране подuzeле најјаче мјере да га претворе у редовити мир. Међутим досад још ништа није закључено.“

Значајно је да кроника наводи тачне надневке овог догађаја, те би било занимљиво сазнати одакле јој те вијести, јер неки писци³³⁾ засада само претпостављају да су се ти сукоби збили, иако се из извјештаја аустријског интернунција од 11. листопада 1843 године види да је тих окршаја било и да се заузимаху пограничне утврде.³⁴⁾

О самом пак дубровачком састанку Његоша са херцеговачким везиром Али-пашом Сточевићем, који кроника на овом мјесту спомиње и који је био значајан, јер је везир признао тада независност Црне Горе и уједно се спријатељио са Његошем,³⁵⁾ наишао сам на једну досада непознату вијест. У Археолошком музеју у Сплиту чува се наиме преписка између археолога и публицисте Франја Сараге и сакупљача хрватских старих књижевних дјела, фрањевца Иноценција Чулића, у којој има података за културну и књижевну прошлост Далмације.

Чулић је стигао у Дубровник 1806 године и ту боравио у фрањевачком самостану као наставник на богословном сјеменишту, свог реда, све до смрти 1852 године. У својим тајним извјештајима

³³⁾ Капицић Х. о. ц. стр. 96.

³⁴⁾ Ibid. стр. 96.

³⁵⁾ Ђурић Х. о. ц. стр. 343. Јовановић Ј. о. ц. стр. 221.

он је обавјештавао аустријску власт и полицију о незадовољству и потајној мржњи Дубровчана према Аустрији.³⁶⁾ Његови се извјештаји чувају у задарском архиву и у њима се јасно испољава његов лоши карактер. Такав је и у овим писмима Франју Сараги, за које је Иван Милчећић преблаго казао да је ту „његова критика људи и ствари безобзирна и често неправедна“.³⁷⁾

Иноценције Чулић јавља Сараги из Дубровника у Сплит 11 рујна 1842 године при завршетку свог писма: „чекам Владика и мостарског Везира који би се требали састати у Бргату“, а 23. тог мјесеца му описује тај састанак, пишући му као увијек талијански:

„Петак 23 рујна (1842)

Предраги пријатељу,

Хтједох Вам писати прошле суботе, био сам Вам такођер почео писмом, али морадох га одгодити, јер су ме разни пријатељи позвали на Бргат да видим два истакнута и чувена лопова. Овдје сам остао три дана и још сам и сада у покрету, не толико да их видим већ да проматрам њихове кораке, како бих од тога за себе саставио кратки дневник за своју употребу. Треbate знати да се је по налогу цариградског двора имао у мојој жупи Бргату одржати састанак црногорског Владике и мостарског Везира због неких земаља и граница. Будући да су у том засеку куће уске, сиромашне и нечисте, подигоше ту шатор на осами крај кукавне цркве. Састанку је имао присуствовати један аустријски савјетник и био је одређен Габријел Ивачић и овај. Владика и Ивачић су стигли овамо паробродом. Владика је обучен по црногорски, борави код неког добростојећег православца, гдје носи храну из гостионе, његових десет пратилаца једу у гостиони, а спавају у различитим кућама. Овај је прекрасни магарац. Овамошњи православни га презиру и јер је тако одјевен и јер никад није био у њиховим црквама, а они кажу да га се никад не види да се моли богу, нити да говори о светим стварима. Он је изјавио да се неће другђе састати него у Дубровнику или на дубровачком преграђу Плочама. Везир, којему је то било писано, одговори, да се не може према налогу свога двора удаљити из Бргата.

Прошлог понедељка око осам сати ујутро стигао је мостарски везир у Царину (турску тврђаву удаљену миљу од Бргата). Ту стигоше у једанаест сати окружни поглавари, мајор са различитим официрима и војницима (много осталих чиновника и веома много знатижељника, једном ријечи, велико мноштво свијета), те неки подређени Владичин чиновник. Поклонили су му се и бијаху задовољни његовим лијепим опхођењем, високим лијепим ставом, охолом брадом, красном и богатом источњачком одјећом

³⁶⁾ Bersa J., *Dubrovačke slike i prilike*, str. 66—68. Zagreb 1941.

³⁷⁾ Milčetić I., *Dr. Julije Bajamonti i njegova djela. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 192, str. 103. Zagreb 1912.

и његовим гошћењем; споменутима је понудио слаткише, *кафу, лимунов сок и лулу. Сви су се ту и тамо удаљили да ручају. Мене су позвали неки који су били наручили објед, али ја одох к Паску Шишици, добром и добростојећем сељаку и обједовах боље од свих. У три сата после подне Везир је сишао у оно грабље, разговарао се дуго са оба савјетника и рече им да се неће састати са Владиком, јер је увидио да он никад не одржи ријеч ни обећање, нити је икад хтио дати писмену ноту нити потписати ону коју му се нуди. Везир се врати у своју тврђаву, знатижељници у град, а ја сам остао тамо гдје сам ручао. Сљедећег дана вратих се у осам сати у Дубровник са Хасан бегом, заповједником Требиња и капетаном Никшића, човјеком моћним на свом двору и присним пријатељем Везирићем, који га је слао у Дубровник, да се у његово име поклони Владици. Овај га није хтио нити да види, јер су заклето непријатељи. Оба окружна поглавара заложили су се код овог Турчина да увјери Везира да дође у овдашњи лазарет. Доиста Везир је дошао прошле сриједи, очистиће се и задржат ће се три дана да се савјетује са љекарима због реуме у нози. Владика је био код њега, али о договору, о успјеху и о закључку неће се тако брзо дознати. Лопови са њиховим намјерама дуго мирно живе. Будући да непрестано дажди, не идем к оној страни. . .“

У другом дијелу писма Чулић једнако тако увриједљиво као и о Његошу пише Сагаги о напредном сплитском лијечнику и књижевнику-полихистору Јулију Бајамонти.³⁸⁾ Остављајући на страну недолични начин којим Чулић приказује Његоша, јер тај и доликује човјеку којег су презирали чак и његова самостанска браћа, знајући да је аустријски доушник, треба се осврнути на податке из овог писма, који имају повијесни значај и доприносе да се боље упозна овај догађај, о коме засада недостаје подробнијих података.

Одатле се дознаје да скупина дубровачких Срба није вољела Његоша, јер није показивао важности вјерским и црквеним пословима и јер није дошао у Дубровник одјевен као владика, што је и природно, јер он је на овај састанак стигао и хтио да се покаже као владар државе. Види се да је Његош захтијевао састанак у старом дубровачком лазарету на Плочама и да је Везир, иако бијаше претставник више силе, на то попустио. Састанак на том мјесту био је уговорио дубровачки окружни капетан, барон Карло Роснер већ 8. студеног са Хасан бегом Ресулбеговићем у Царинама³⁹⁾ и Његош се придржавао тог договора, те стога није ни хтио да се пење на Бргат, иако је Али-паша изјавио да он то тражи по захтјеву Порте. Чврстоћу свог значаја и одлучан став Његош је показао и при одбијању једнога од најистакнутијих

³⁸⁾ Милчетић, о. ц. стр. 103; је објелоданио само тај одломак у изворном облику. Чулићево дописивање са Сагагом објелоданит ће Јакша Равлић.

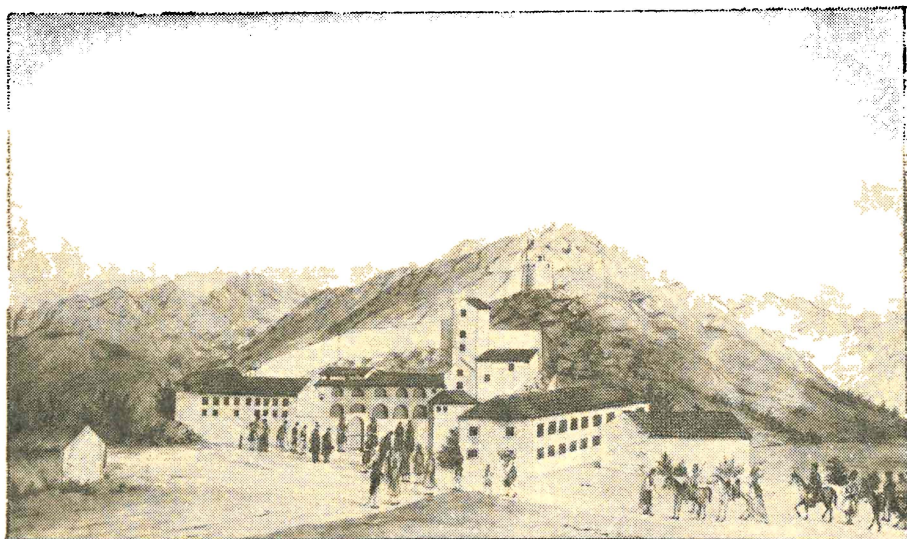
³⁹⁾ Капицић Х. о. ц. стр. 86.

Уз чланак др Цвита Фисковића

**„Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори
из прве половине 19 стољећа“**

Ф. Карачај: Сукоб Црногораца са Аустријанцима у Паштровићима

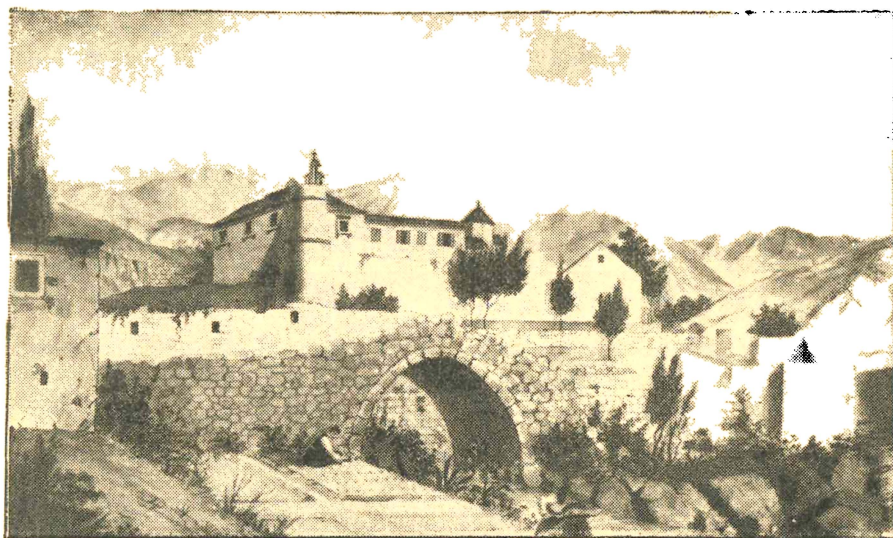

Ф. Карачај: Дочек саксонског краља на Цетињу 1838 г.

Ф. Карачај: **Цетиње 1838 г.**

Ф. Карачај: **Манастир у Подмаинама**

херцеговачких муслимана Хасан бега Ресулбеговића, заповједника Требиња. Хасан бег је био главни организатор граховске битке 1836 године у којој је погинуло много Цетињана,⁴⁰⁾ Његошев брат и његових осам рођака, чијим је главама он био окитио требињски град, а затим је заповиједао турском војском која је 1840 године у Тушини победила Дробњаке и Црногорце,⁴¹⁾ стога се и био замјерио Владици.

Његош је доиста дошао овом пригодом у средину која је више цијенила Везира неголи њега, како се то види и из Чулићева писма. Зна се да је, као што фрањевац и пише, био лоше смјештен и да је Роснер замјерио дубровачком начелнику што се није побринуо да боље уконачи Његоша и његову пратњу, те да је захтијевао да му се за то извини.⁴²⁾ Али са свим тим овај састанак је био Његошев дипломатски успјех, јер је Али-паша тада признао независност Црне Горе, а уједно и склопио пријатељство са Његошем, које је много побољшало односе Херцеговине и Црне Горе.⁴³⁾ Из Чулићева писма се такођер дознаје да је Дубровчане овај састанак јако занимао, као што је то јављено и Далматинском намјесништву у Задар,⁴⁴⁾ али да их је и његов успјех касније изненадио види се из писма, које Његошу пише руски претставник Гагић из Дубровника: „... паметни људи опште је мијеније, да сте Ви с отоманском Портом један дипломатски акт закључили, с којим је Порта признала независност Црне Горе и да се нико није надао да ћете Ви у томе успјети...“⁴⁵⁾

Природно је, дакле, да је и Чулић вребао да нешто дозна о свему томе, чак је и свој приватни дневник о овоме водио. Било би занимљиво потражити његове биљешке о Његошеву боравку у Дубровнику, уколико су се сачувале, јер ће у њима бити занимљивих подробности. Вјеројатно се је он због тога, јер није могао ништа потање дознати о овом састанку, лоше изразио о Везиру и о Његошу.

У каснијем писму Сагаги дне 4. листопада 1842 године, он само напомиње: „... са О. Сабом бијох у Слану да примим овог окружног капетана, који је пратио мостарског Везира на путу к Неретви, будући су хтјели да се смјесте у оном самостану, међутим су одсјели другамо, а слиједећег дана прослиједише пут.“ Он ту не спомиње успјех Његошев; изненадио га, а није му се ни свиђао.

⁴⁰⁾ Nikolajević D., Prilozi bošanskoj istoriji iz 1838 g. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXII., стр. 663. Сарајево 1911.

⁴¹⁾ Турић Х. о. ц. стр. 340.

⁴²⁾ Капићић Х. о. ц. стр. 87.

⁴³⁾ Јовановић Ј. о. ц. стр. 222.

⁴⁴⁾ Турић Х. о. ц. стр. 344, биљешка 38.

⁴⁵⁾ Вуксан Д., Владика Раде и Али паша Ризванбеговић. Записи св. III, стр. 133. Цетиње 1927.

Његов пријатељ Franjo Carrara мора да у то вријеме такођер није цијенио Његоша, стога му је фра Иноценције и могао онако писати.

У још необјелодањеном Carrarinom путопису и опису боравка у Бечу 1845 године⁴⁶⁾ има само једна биљешка о Његошу, која ипак није на одмет, јер се из ње види како су бечки службени и дворски кругови свугдје тражили обавјештења о њему. Carrara је дошавши из Сплита у Беч био 13. листопада као провинцијалац усхићен пријемом код кнегиње Metternich, код које га је увео његов заштитник барон Karlo Hügel. Он тај пријем овако описује:

„Понедељак 13. студеног. Дан попут сна!... Отварајући врата рече ми: „Уводим Вас кнегињи“. И ушавши без даљњег, нађох се у земаљском рају, пуну мириса, слика, попрсја, цвијећа и што ли ја знам, а у средини сједећи на дивану крај неког високог црквеног достојанственика, искићеног одликовањима и крижима, Њено Височанство Књегиња, а ту и тамо понеки пар кавалира у разговору. Нетом ме Књегиња угледа проговори ми француски: „Видјела сам Вас већ једном“ — „Да, Висости, прошле године у Трсту.“ Кад то рекох француски, прихватих њемачки. Понуди ми сточић пред собом, а барон се постави насупрот да пиљи у ме као увијек. Запита ме о мом путу, а затим започеше разговор о Црној Гори и о оном крволочном Владици, о господину Соуги, о Wilkinsonu, о његовим новчаницама, о његовом излету у Црну Гору и у Мостар, те о начину како се пробио код мостарског Везира. И она и високи црквени достојанственик слушаху с ужитком стварчице које сам им причао, уносећи у њих понешто духовитости. Након двадесетак минута дође у дворану са неколико кавалира неки малени старчић, с много одликовања. Књегиња устане, поздрави нас, рече ми да ме радо жели поновно видјети и уђе кроз нека врата са великим застором код Кнеза. Бијаше одјевена попут анђела и изгледаше права дивна одалиска, пуна мириса цвијећа и драгуља. Кад је изишла барон ме представи високом црквеном достојанственику; био је то сада чувени монсињор Dierrenbroch бискуп-кнез Бреславе, који је овдје стигао да положи заклетву.“

Назвавши Његоша „крволочним“ Carrara није о њему жени бечког канцелара, који је будно вребао на уздизање Црне Горе, добро причао. Јасно је да се Carrara у свом честохлепљу додварао Metternichовој реакционарној влади. Антун Бајамонти у свом панегиричком спису спомиње да су та једном након 1848 године, кад је пао злогласни Metternichov систем назвали „шпијун и добро познати Metternichov агенат,⁴⁷⁾ али о томе нема података.

⁴⁶⁾ Рукопис на талијанском језику чува се у књијници Археолошког музеја у Сплиту под бр. 49 г/8.

⁴⁷⁾ Bajamonti A., Della vita e degli scritti dell' abate Dr. Francesco Carrara, стр. 41. Сплит 1854.

Свакако обје биљешке, Чулићево писмо и уломак *Sarraga* дневника, очитују како је Његошева појава била у жаришту занимања, а уједно како је он био оцрњиван и презиран од Беча до Дубровника.

Sarraga је додуше касније промијенио своје мишљење о Његошу, кад га је слиједеће године упознао у Сплиту, а затим кад га је већ болесна посјећивао 1851 године у *Hietzingu*. Он је ипак осјетио његову величину и после Његошове смрти писао је позитивно и дирљиво о њему.⁴⁸⁾

У кроници сплитске гимназије, гдје је и *Sarraga* био најприје ђак а затим професор, забиљежен је и уговор који су склопили у Котору претставник и тајник Његошев Димитрије Милаковић и опуномоћеник Али паше, херцеговачког Везира, Осман ага Зворничанин 9. студенога 1843 године, којим се уређује граховско питање. Кроника га биљежи⁴⁹⁾ у школској години 1843—1844 овако:

„Деветог истог мјесеца (студеног) склопљен је у Котору између посланика херцеговачког везира и Владичина тајника у присуству господина окружног капетана Габријела Ивачића уговор о миру, од којег ево укратко увјети.

I. Да Граховљани неће плаћати никакву даћу осим царских харача.

II. Да ће им бити војвода Јаков Даковић, у чијој ће обитељи остати наследна част војводе:

III. Да се на Грахову сруши кула и да ни Турци ни Црногорци не могу од сада унапријед ништа зидати у споменутом округу.

IV. Да се побуњеници, избјеглице из Херцеговине, врате мирно својим кућама, будући да је везир обећао опће помиловање.

V. Херцеговачки везир обећава да ће платити Владици трошкове, које је имао на Хумцу (новац је био предан которском окружном капетану, а он га је доставио Владици преко његова тајника).

Овом уговору слиједио је истог дана други од којег ево поглавља:

I. На границе Херцеговине и Црне Горе треба поставити као стражу на обје стране пандуре.

II. Ниједан Црногорац не смије заћи у Херцеговину без пропуснице и нитко из Херцеговине у Црну Гору без путног листа.

III. Затекну ли пандури некога да лута ноћу уз границу без пропуснице, морају га ухапсити и предати надлежној власти. Ако се супростави, могу га убити без икаквих посљедица.

⁴⁸⁾ *Lecture di famiglia*, стр. 58—60. Трет 1852. Пријевод Д. Берића. Историски записи, књига VII, св. 7—9. Цетиње 1951.

⁴⁹⁾ Стр. 187.

IV. Одсада унапријед, кад се неки бјегунац склони с једне стране на другу, она страна којој прибјегне не смије га заштитити.“

Очито је да је кроничар имао пред собом цијели уговор о граховском питању и уговор о пограничним стражама и кретњама, те да је одатле у скраћеном и сажетом облику записао њихов садржај.⁵⁰⁾

Пратећи тако догађаје у Црној Гори, посве је природно, да је те исте школске године кроничар забиљежио⁵¹⁾ и Његошеву посјету Сплиту, 16 сижечња 1844 год., о којој се досада није знало.

„Уторак (16) био је овдје на пропутовању са паробродом Црногорски Владика. Дочекан на обали од господина Савјетника, окружног капетана, био је од њега праћен при посјети најзначајнијих ствари овог града. Слиједиће јутра прослиједио је своје путовање истим паробродом. Огромни стас личности и народна одјећа у којој бијаше одјевен потакнули су дивљење и привукли погледе знатижељних.“

Његош је тада одлазио преко Трста у Беч, да од руског посланика испослуже и даље руску годишњу помоћ, а од аустријског двора да добије извјесне повластице, те да обојицу замоли за посредовање код Порте због враћања отока Лесендра и Врањине, које му је био отео скадарски везир.

На пролазу кроз Груж, он је склопио уговор са грушким бродоградитељима, да му дођу саградити ратне бродове, што је Аустрија одмах омела.⁵²⁾ Док је дакле у тој далматинској луци хтио да изврши један нови и корисни потхват у обрани своје земље, дотле је у Сплиту желио прегледати повијесно умјетничке споменике. Његош је вјеројатно путовао тада паробродом „*Baron Kübeck*“ аустријског *Lloyda*, који је 1842 године пловио у редовитој пружи од Котора до Трста тичући Дубровник, Корчулу, Хвар, Сплит, Шибеник, Задар и Лошињ Мали.⁵³⁾ Сплитски котарски поглавар *Eduard Griez de Ronze*, који га је дочекао на обали, вршио је овдје ту дужност од 1843 године. Његош га је познавао, јер је он извјесно вријеме до 1841 године био члан комисије за разграничење између аустријског которског округа и Црне Горе, а затим је 1842 године био одређен да понесе и преда Његошу, који га је цијенио,⁵⁴⁾ аустријско одликовање. Знао је хрватски језик и био је по звању најприје професор.⁵⁵⁾

Griez de Ronze ће бити Његошу показао Диоклецијанову палачу, њено прочеље, царев маузолеј претворен у столну цркву,

⁵⁰⁾ Уговор у цјелини доноси Вуксан Д., Споменица Петра II. Петровића—Његоша—владике Рада 1813—1851—1925 Цетиње, 1926, стр. 172—173.

⁵¹⁾ Стр. 188.

⁵²⁾ Миловић Ј., Извјештај о раду у Државном архиву у Задру 1948—1950. Историски записи, књига VII, св. 7—9, стр. 417. Цетиње 1951.

⁵³⁾ Према огласима у „*Gazzetta di Zara*“ те године.

⁵⁴⁾ Миловић Ј., о. ц. (20) стр. 64.

⁵⁵⁾ Кроника сплитске гимназије, стр. 178.

Ескулапов храм и перистил, а можда и Златна врата, која још не бијаху отворена, те остале дијелове града који ће се баш у вријеме његовог управљања пољепшати. Тако је пјесник био један од првих наших, а и страних истакнутих личности, који су прегледали овај значајни антикни споменик.

Према Саггарином писању, Његош је други пут био у Сплиту 1846 године⁵⁶⁾ и то, како Патон пише,⁵⁷⁾ на повратку из Беча, гдје је те године боравио.⁵⁸⁾

Тада су га посјетили већ споменути археолог и писац, тадашњи равнатељ археолошког музеја Франђо Саггара скупа са енглеским путописцем А. Патоном, који се већ 12 листопада⁵⁹⁾ 1846 године био договорио у Бечу са Саггаром због пута кроз Далмацију и одлучио да с њим отпутује. Уломак њихова разговора са Његошем забиљежио је Саггара у већ споменутом чланку након његове смрти.

На једном од тих Његошевих путовања преко Трста и кроз Далмацију посјетио га је и један други далматински писац, Јаков Ђудина, каснији аутор књиге „Storia del Montenegro (Crnagora) da tempi antichi fino a nostri“, која је тискана у Сплиту 1882 године. Јаков Ђудина је рођен у Филипјакову код Задра, био је ђак сплитске гимназије. Од 1847 до 1848, живио је у Трсту као наставник хрватског језика и књижевности на наутичко-трговачкој академији, преводио је Прерадовићеве пјесме на талијански и проучавао наш фолклор⁶⁰⁾. Године 1848-1849 уређивао је у Задру „Gazzetta di Zara“.

Пишући о Његошу он спомиње: „Био сам пријатељски повезан с гласовитим покојником, који ми је био особито склон, будући да сам први превео у талијанским стиховима и упознао Италију са неколико његових прекрасних пјесама“.

Као успомена на то чува се и данас у градској књижници у Сплиту прво, београдско издање Његошева „Српског огледала“, броширани примјерак модрих корица на којима печат „di Giacomo Chiudina“ означаје да је он био власник књиге. На првом листу је записано „Dono fattomi dal Vladicca nel Vapore“ (дар који ми је поклонио Владика у пароброду). Пјесник је, дакле, био младом Ђудини поклонио тај примјерак, те и тај ситни податак као и остали овдје изнесени свједоче, да је његова појава била запажена не само у службеним круговима, већ и међу интелектуалцима Далмације оног времена.

Др. Цвито Фисковић

⁵⁶⁾ Саггара F., о. ц. (48). Тај чланак је објелоданно и Ј. Ђудина у својој књизи *Storia del Montenegro...* стр. 96. Сплит 1882.

⁵⁷⁾ Патон A., *Highlands and Islands of the Adriatic...* вол. I, стр. 99. London 1849.

⁵⁸⁾ Миловић Ј. о. ц. (52) стр. 418. Цетиње 1951.

⁵⁹⁾ Саггара то спомиње у свом необјелодањеном већ споменутом бечком дневнику и путопису.

⁶⁰⁾ Није дакле Талијанац, како је забиљежено у свечаном броју „Побједе“, изданом пригодом стогодишњице Његошеве смрти. Цетиње 1951.